

ادوار تذهیب در کتاب آرایه‌ی مذهبی ایرانی

دکتر حبیب الله عظیمی*

استادیار کتابخانه ملی، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۱۰/۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۱۲/۱۶)

چکیده:

با پدید آمدن نسخه‌های خطی به زبان فارسی در ایران زمین، ایرانیان با خلق آثار هنری در تمدن اسلامی نقش آفرین شدند. در قرون اولیه اسلامی، استنساخ زیبای قرآن و تزیین آن از مفاخر ایرانیان تازه مسلمان بود و در همین راستا شیوه‌ی نقش و نگار مطلق (تذهیب) را ابداع کردند. این آرایه‌ها در وادی امر با رنگ‌های محدود شروع شد و از قرن ۶ به بعد عناصر رنگی متنوع دیگری اضافه گردید. با توجه به تنوع طرح‌ها و رنگ‌ها، تذهیب هم‌دارای دوره‌ها و مکاتب خاص شد. در این مقاله سیر پیدایش و تکامل تذهیب در کتاب آرایه‌ی ایرانی در ۵ دوره تحقیق شده است. در بیان اجمالی ویژگی‌های دوره‌ها می‌توان گفت: تذهیب در قرن‌های ۳ و ۴ هجری: ساده و با رنگ‌های محدود؛ در قرن‌های ۶ و ۷: منسجم و با رنگ‌های متنوع؛ در قرن ۸: با شکوه و مجلل؛ در قرن‌های ۹ و ۱۰: پرکار همراه با ظرافت بیشتر؛ در قرن‌های ۱۱-۱۳ به اوج شکوفایی از جهت ظرافت و تعدد مکاتب رسیده است؛ و در نیمه دوم قرن ۱۳ به جهت ورود صنعت چاپ به ایران رو به افول نهاده است.

واژه‌های کلیدی:

کتاب آرایه‌ی ایرانی، قرآن‌های خطی، تذهیب، مکاتب تذهیب.

مقدمه

متعدد و متنوع آن را در هنر کتاب آرایبی و کتاب سازی تعمیم دادند.

متعاقباً در قرون بعدی همراه با تکامل و تعالی هنر اسلامی نوع خاصی از نگارهٔ مشروع و پذیرفته شده در کنار تذهیب جای خود را باز کرد. این آرایه‌ها در بادی امر با رنگ مایه‌های محدود و بویژه زر ناب شروع گردید و از قرن ششم هجری به بعد عناصر رنگی متنوع دیگر اضافه شد و با حفظ زمینهٔ طلا، رنگ‌های بسیار گویا و مؤثر همچون لاجورد، شنجراف، سفیداب، زرنیخی (زرد روشن)، سرنج، سبز زنگاری و غیره عرصهٔ خودنمایی یافته و در دست هنرمندان چیره دست ایرانی، مایهٔ خلق و نمایش زیباترین نگاره‌های نمادی و تذهیب ایرانی - اسلامی در جهان شده است. زیبایی و ظرافت تذهیب در قرون دهم و یازدهم به اوج رسیده و نقوش تزیینی اسلیمی و ختایی، آذینی فاخر برای کتب نفیس دست نویس ایرانی را پدید آورده و این تعالی و تکامل تا اواخر قرن سیزدهم (یعنی زمان ظهور صنعت چاپ) تداوم یافته است.

نسخه‌های خطی به زبان فارسی (و با حروف عربی) بین قرن‌های دوم تا چهارم هجری در گسترهٔ ایران زمین پدیدار شد. ایرانیان با توجه به سابقه‌ای که پیش از ظهور اسلام در نقاشی داشتند، پس از ظهور اسلام با خلق آثار هنری همچون مینیاتور و صفحات مذهب در تأسیس و یا تکمیل بخش‌هایی از هنر در تمدن اسلامی نقش آفرین شدند. کتاب آرایان ایرانی برای لذت بخشیدن به جان و روح انسان، نسخه‌های خطی را مصور و مذهب ساختند تا دانش پژوهان با دیدن طرح‌ها و رنگ‌های زیبا، با عشق و علاقه‌ای دو چندان محتوای کتاب را بررسی نمایند و رویکرد هنری ایرانیان و اهتمام آنان به محتوای علمی کتاب‌ها در هر دوره و زمان را برای آیندگان به یادگار گذارند.

در قرون اولیه اسلامی، ایرانیان شیوهٔ مورد پسند نقش و نگار مطلق، یعنی "تذهیب" را برای آراستن و تزیین قرآن مجید ابداع و یا تکمیل نمودند و صرفاً در حوزهٔ کتاب آرایبی، پرداختن به نقوش مطلق را که عمدتاً ملهم از شکل ساده شدهٔ گل و گیاه و نقوش پیچ پیچ و حرکت‌های خاص بود، گسترش دادند؛ و کاربرد

۱. تعریف تذهیب

در لغتنامه‌ها، تذهیب را زرگرفتن و طلاکاری دانسته‌اند. تذهیب را می‌توان مجموعه‌ای از نقش‌های بدیع و زیبا دانست که نقاشان و مذهبان برای هرچه زیباتر کردن کتاب‌های مذهبی، علمی، فرهنگی، تاریخی، دیوان اشعار، جنگ‌های هنری و قطعه‌های زیبای خط در جای کتاب‌ها بکار می‌بردند تا صفحات زرین ادبیات جاودان و متن‌های مذهبی سرزمین خود را زیبایی دیداری نیز ببخشند. بدین ترتیب است که کناره‌ها و اطراف صفحه‌ها با طرح‌هایی از شاخه‌ها و بندهای اسلیمی، ساقه، گل‌ها و برگ‌های ختایی، شاخه‌های اسلیمی و گل‌های ختایی و یا بندهای اسلیمی و ختایی آذین می‌شوند (مجرد تاکستانی، ۱۳۸۶، ۲۶۰). تعریف دیگری از تذهیب چنین آمده است: تذهیب، نقوش منظم هندسی و جز آن است که با خطوط مشکی و آب طلا تزیین شده و یا به ندرت رنگ دیگری در آن بکار رفته باشد. اگر در آن بجز آب طلا، رنگ‌های دیگری همچون شنجراف، لاجورد، سفیداب، زنگار، زعفران، سیلو و غیره بکار رفته باشد آن را ترصیعی یا مرصع گویند. اما امروزه معمولاً به هر نوع تزیین، تذهیب گفته می‌شود. تشعیر که ساده تر از دو مورد قبلی است نقوش در هم و نازکی است با آب طلا و گاه رنگ‌های دیگر که با اندکی دقت، ترتیب منظم آن دیده می‌شود (بیانی، ۱۳۵۳، ۲۳).

۲. اهمیت تذهیب

تذهیب کتاب در وجه کلی خویش، مکملی بر خطاطی بود و جایگاه این هنر بایسته و ارزشمند در اسلام را تقویت می‌کرد. به گفتهٔ پوپ، امام علی (ع) نخستین کسی بود که قرآن را مذهب گردانید و بزرگان سده‌های بعد هم انجام این سنت حسنه را از فرایض خود برشمردند و ذوق و سلیقهٔ خویش را با تذهیب، اقناع کردند (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۲۰). در نقاش خانه‌های دیوانی، مذهبانی بودند که گران‌ترین مواد مورد نیاز آنها از طلا و لاجورد تا مرغوبترین کاغذها تهیه و تدارک می‌شد (فرانکلین، ۱۷۹۰، ۸۶). تذهیب کاران چون در صدد بیان توازن و نظم غایی از راه نمایش والای نقوش پیچیدهٔ انتزاعی بودند، لذا اسلیمی‌های قرآن‌های دوره سلجوقی با توان و حوزهٔ وسیعی که داشت، سرفصل‌های عهد تیموری به لحاظ ظرافت و ملاحظت و پیچیدگی و برخی از سرلوح‌های دوره صفوی از نظر درخشندگی و تابندگی در میان هنرهای دیگر این دوره‌ها، جایگاه ممتاز و بی نظیری داشت. پس یکی از جنبه‌های اهمیت تذهیب در بینشی است که به سایر هنرها اهدا کرده است.

تذهیب در میان سایر آثار هنری و صنایع دستی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. چون اغلب کتاب‌ها دارای رقم و تاریخ هستند و برخی از صفحات پایانی کتاب‌ها محل کتابت، نام نقاش

خراسان، مراکز جهت تعلیم و پرورش علاقمندان در این فن بوجود آمد و رفته رفته فن تذهیب در کنار خوشنویسی راه کمال را طی کرد. در قرون اولیه، خود خطاطان کار تذهیب را به عهده داشتند ولی بتدریج تقسیم کار بین هنرمندان مرسوم شد.

در قرن دوم هجری هنر نقاشی بیشتر به تذهیب و تزیین قرآن اختصاص داشت (منشی قمی، ۱۳۵۲) و تذهیب‌های اولیه برای برجسته ساختن و نقطه گذاری بکار می رفت. تزیین چشمگیر کهن ترین قرآن‌ها در دو سده نخست هجری شامل نوارهای مستطیلی کتیبه‌ای بوده که پایان سوره‌ای و آغاز سوره دیگر را معمولاً در شبکه‌ای از طرح هندسی برخاسته از دوایر نازک فرا می گرفته است (موریتس، ۱۹۰۵، تصاویر ۱۶-۱)؛ آبروی، ۱۳۶۶، ۲۲۶). این نوارهای کتیبه‌ای بعدها پیچیده تر شده و با مهارت نقوش یافته به شکل نمودارهای چند ضلعی و یا طوماری طراحی شده است (موریتس، ۱۹۰۵، تصاویر ۳۰-۲۰). نوار تزیینی با طرح کتیبه‌ای در قرن دوم مرکب تر و پیچیده تر شد. عنوان سوره در نوار به رنگ زرد، مکتوب می شد و چنان اهمیتی یافت که تنها تزیین قرآن، همان عنوان سوره گردید (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۲۶-۲۲۵).

در این دوره معمولاً برای نشان دادن سرسوره‌ها در حاشیه هم نقشه‌ترنجی می کشیدند. نقشه گل و بوته‌ای پایان سوره را معین می کرد و در حاشیه تقسیمات مفیدی، مثلاً نشان هر پنج آیه و غیره، بکار می رفت. گاهی ممکن بود در آغاز کتاب، یک یا چند صفحه فقط به تزیینات اختصاص داشته باشد (آبروی، ۱۳۶۶، ۲۲۶). قدیمی ترین قرآن‌های باقی مانده از قرون اولیه اسلام همگی به خط کوفی است.

۳-۱-۱. ویژگی آرایه‌های این دوره

در طراحی تذهیب در چند سده نخست ویژگی‌های زیر قابل تبیین است:

۱) تزیینات بسیار ساده بود و بیشتر تزیینات از نقوش هندسی بسیط (بیشتر دایره‌ای شکل یا نوارهای کتیبه‌ای) تشکیل می شد، تزیین‌های بکار رفته شده قرآن‌ها تقریباً یکنواخت بوده و صفحه اول و گاهی دو صفحه آخر با نقوش هندسی آرایش می شدند.

۲) در طرح کتیبه‌ای مستطیلی افقی - که در قرآن‌ها بکار گرفته شد - از قاب بندهای افقی کتیبه‌های قرآنی مساجد الهام گرفته شده است.

۳) زمینه تزیینی کتیبه‌ای مستطیلی با تزیینات و آرایه‌های حاشیه‌ای تلفیق گردید. در قرآن‌های بسیار کهن از جمله قرآن کتابت شده حدود سال ۱۰۷ هجری. در کتابخانه سلطنتی مصر و قرآن با یادداشت وقف ۳۹۳ هجری در کتابخانه آستان قدس رضوی تزیین حاشیه به چندین نقطه در پایان زمینه کتیبه مستطیلی وصل شده است (تصویر ۱). عناوین و سایر کتیبه‌های نسخ خطی از سده ۶ هجری به بعد در

خانه دیوانی و یا کارگاه خصوصی را در بر دارند. در روزگار تیموریان و صفویان و شاید هم زودتر از آن، تقسیم بندی دقیقی در میان هنرمندان مرتبط با این هنر صورت گرفت. از این رو کاتبان، نقاشان، مذهببان، جدول کشان، حل کاران، زرکوبان، لاجوردشویان در کتاب آرایه با یکدیگر همکاری نمودند. خطاط در جای خود، مذهب هم بود و می توانست نقاش، نگارگر هم باشد. آب طلاکار را معمولاً مذهب می گفتند. هنگامی که مذهب، خوشنویس هم بود، بدو کاتب اطلاق می شد (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۲۲-۲۲۳)؛ که اصطلاحی عمومی برای انواع کتاب آرایان از جمله کاغذسازان (وراقان)، استنساخ کنندگان (نسخه پردازان) و حتی کتابفروشان بود.

تزیین سرفصل کتب و قرآن‌ها در نخستین سده هجری آغاز شد و آن صفحه‌ای بود با آرایه‌ای ناب که آن را سرلوح می گفتند. نام حامی کتاب که بدستور او نسخه برداری انجام شده بود در نخستین صفحه داخل دایره‌ای جا می گرفت و این کار از اواخر قرن هفتم رونق گرفت. بعدها این دایره‌ها به شکل ستارگانی همراه با شرفه چهره عوض کرد و معروف به شمشه شد (موریتس، ۱۹۰۵، تصویر ۱۶). تزیینات حاشیه‌ای هم از قرن هفتم به بعد رواج یافت که دارای نقوش گیاهی و یا انتزاعی بود و با مجالس پیکره‌ای که پیوندی بین تذهیب و نگارگری بود تلفیق می یافت.

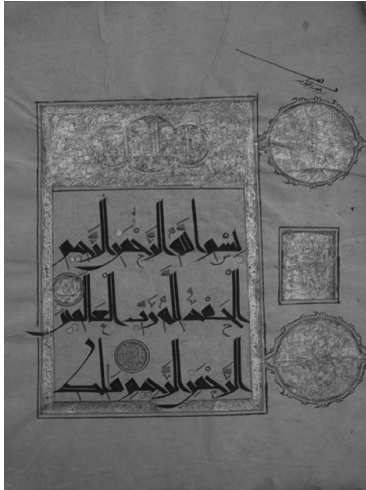
۳. ادوار و مکاتب تذهیب و آرایه‌ها

تذهیب همچون نقاشی دارای دوره‌های خاصی است و هر دوره برای خود شعبه‌های مختلف دارد. به عنوان مثال می توان از دوره‌های سلجوقی، تیموری و صفوی سخن گفت و در دوره تیموری هم مکتب‌های شیراز و تبریز و خراسان هر کدام ویژگی‌های خاص خود را دارند. در این دوره‌ها و مکتب‌ها، رنگ‌ها، طرح‌ها و نقش‌ها و روش قرار گرفتن نقش‌ها در یک صفحه و تنظیم و سبک طرح‌ها با یکدیگر متفاوت است. تذهیب در دوره‌های مختلف در واقع بیان کننده رویکرد دانش پژوهان، دانش پروران، حامیان دانشیان و هنروران و حالات و روحیات آنان می باشد. دوره‌های تذهیب و آرایه در میان مذهببان و هنرمندان ایرانی برحسب تاریخ را می توان به ۵ دوره: سده‌های نخست اسلامی، سلجوقیان، مغولان و (ایلخانیان)، تیموریان، صفویان و (عثمانیان) تقسیم کرد.

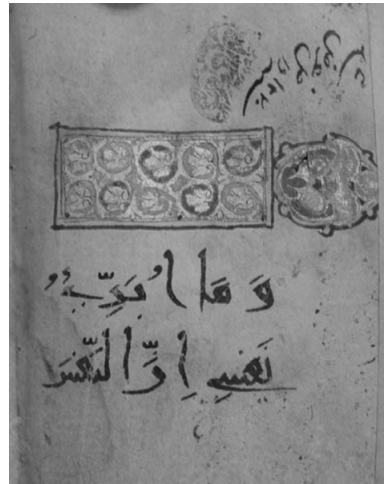
۳-۱. آرایه‌ها و تذهیب در دوره اول:

سده‌های نخست (صدر اسلام)

در قرون اولیه دوران اسلامی به همان اندازه که به خوشنویسی توجه می شد، فن آرایش و تذهیب هم مورد علاقه بزرگان و امیران بود تا جایی که در نقاط مختلف ایران بخصوص

تصویر ۲- قرآن با کتابت و تذهیب عثمان بن حسین وراق قرن پنجم هجری، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی.
ماخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۷۰)

تصویر ۱- قرآن وقفی ابن کثیر با یادداشت ۳۹۳ هجری موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی.
ماخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۹۶)

نوشته شده، در اواسط قرن سوم بوده است.^۱
 (۲) در این دوره استفاده از خط نسخ در کتابت قرآن رواج عمومی یافت. خط کوفی هنوز از بین نرفته بود و از آن نه تنها برای عناوین تزیینی بلکه در متن نیز استفاده می شد.
 (۳) نوعی قطع قائمه مستطیلی کتاب بتدریج جای شکل افقی قدیمی را گرفت. قرآن های با این قطع در قرن دوم و سوم پدید آمدند (موریتس، ۱۹۰۵، تصویر ۱۷ و ۴۴).

ب) تزیینات و آرایه ها

(۱) همه قرآن های دوره سلجوقی با سرلوح آغاز می شود و برخی از آنها تعدادی از این صفحات تزیینی را دربر دارد. جزء سی ام قرآن با تذهیب ابو عمر و عثمان بن حسین بن ابوسهل وراق غزنوی (مذهب قرن پنجم هجری) موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی که این قرآن دارای ۲ سرلوح، ۳۶ سرسوره و ۴۰ ترنج بوده و دو صفحه آن تماماً دارای تذهیب است (گلچین معانی، ۱۳۵۴، ۴۵) (تصویر ۲).

(۲) عناوین سوره ها نقش مهمی در تذهیب قرآن داشت و در درون کتیبه نگاشته می شد (اتینگهاوزن، ۱۹۳۵، ۱۰۰-۹۹). عنوان گاهی درون یک شش گوش کشیده جای می گرفت که مثلث‌هایی در زوایا داشت؛ گاهی هم عنوان فصل‌ها در دو صفحه متقابل کشیده می شد و یا آن بخش از عنوان که جنبه فرعی داشت (همچون اشاره به مکی یا مدنی بوده سوره‌ها)، در بخش مجزا خارج از حاشیه تحتانی خود سرفصل نوشته می شد. مذهبان دوره سلجوقی و ادوار بعد، تزیین سرفصل را در آخرین کلمه یا کلمات فصل قبل رنگ آمیزی می کردند. در نمونه های متأخر این دوره اسلیمی های بسیار ظریف و دلنواز ظاهر شد. همانند تفسیر قرآن کتابت ۵۸۴ هجری که در آن تذهیب از حالت خطوط هندسی منظم خارج شده و مبدل به نقوش شاخ و برگی به هم پیچیده شده است (برزین، ۱۳۴۵، ۳۷). بعضی از عناوین قرآن‌ها در این دوره اصلاً تزیین نشده و فقط با خطوط متناوب و درشت تر از متن قابل تشخیص است (موریتس، ۱۹۲۷، تصویر VB).

زمینه‌های مستطیلی با قرصک‌ها و یا قاب کتیبه، در طرفین بکار می رفت. عناوین سوره در قرآن های کوفی و دوره های بعد با خطاطی روی زمینه مستطیلی زینت یافته، همراه گردید (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۲۹-۲۲۷)

۲-۳. آرایه‌ها و تذهیب در دوره دوم:

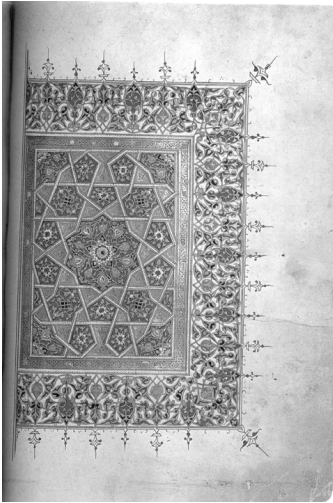
دوره سلجوقیان

در دوره دوم که مقارن با حکومت سلجوقیان (۴۲۹-۵۵۲ ق.) است، می توان با قاطعیت از قرآن های فارسی صحبت کرد؛ چون در صفحات پایانی آنها اطلاعاتی درباره منشأ ایرانی کاتب و محرر و مذهب و یا محل کتابت و متونی که اغلب حاوی ترجمه فارسی است، آمده است (همان).
 گرایش‌هایی که کاملاً در اثنای دوره سلجوقیان توسعه یافت مثل سایر هنرها منشأ در دوره پیشین داشت و سبک آن نیز به درون دوره بعدی یعنی مغول کشیده شد (ماکسیان، ۱۹۲۹، ۱۹). آرایه‌های ممتاز دوره سلجوقی را می توان در نسخه‌پردازی قرآن های این دوره مشاهده نمود. از قرن ششم به بعد تزیین و تذهیب قرآن‌ها با روشی که در دوره های قبل بکار می رفت فاصله گرفت. تزیینات از سادگی خارج شد و نقوش هندسی جای خود را به طرح های شاخ و برگ دار داده اند. از دوره سلجوقی تعدادی قرآن های آرایه ور بجای مانده که یکی از بهترین و نفیس‌ترین انواع آن، کتابت محمد بن عیسی بن علی نیشابوری به سال ۵۸۴ هجری است و برای امیر غیاث الدین ابوالفتح محمد بن سام تهیه شده است (بیانی، بی تا، ۱۶).

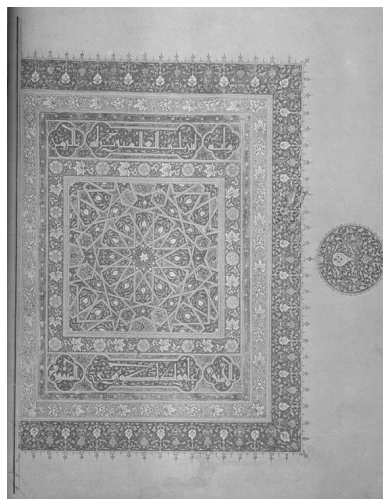
۱-۲-۳. ویژگی قرآن های دوره سلجوقی

الف) ویژگی های ظاهری

قرآن های دوره سلجوقی با ۳ ویژگی زیر از قرآن های پیشین متمایز می شوند:
 (۱) در قرآن های این دوره بجای ورق پوستی، از کاغذ استفاده شده است. کهن ترین نسخه ای که به زبان عربی روی کاغذ

تصویر ۴- افتتاحیه مصحف با کتابت محمدبن الوحید و تذهیب محمدبن مبادر و ایدقوی بن عبدالله بدری، ۷۰۴ ق. به سبک مملوکی قاهره و به خط کوفی تزیینی. ماخذ: (لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره Add، ۲۲۴۰۶)

تصویر ۳- نسخه متعلق به ایران قرن ۸ قمری به خط محقق و سرلوحه به خط کوفی تزیینی مشرقی و تزیینات به سبک ایلخانی است. ماخذ: (دوبلین، کتابخانه چستر بییتی، شماره ۱۶۲۸)

۳) همه بخش های تزیینی در قرآن های این دوره بویژه سرلوح ها دارای چارچوب بودند. سرلوح ها معمولاً چنان تجسم می یافتند که زمینه وسطی در حاشیه ای با زوایای مربع شکل و علائم نمایان قرار می گرفت، این شکل در نسخ خطی یونانی بکار می رفت (ویکهوف، ۱۸۹۳، ۲۱۲).

۴) طرح اکثر قرآن های دوره سلجوقی، با تذهیب زرین و طلا افشان است و جایی که زمینه هم طلایی است، دارای رنگ قرمز است تا از طرح مجزا شود؛ این فن در قرآن های کوفی هم بکار می رفت. گاهی هم در قرآن هایی که فقط عنوان سوره ها تزیین داشت، اعراب و نشانه هایی به رنگ قرمز یا سبز و آبی در بالا و پایین کلمات سیاه گذارده شده است (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۴۴).

۳-۳. آرایه ها و تذهیب در دوره سوم: دوره مغولان و ایلخانیان (و مالیک)

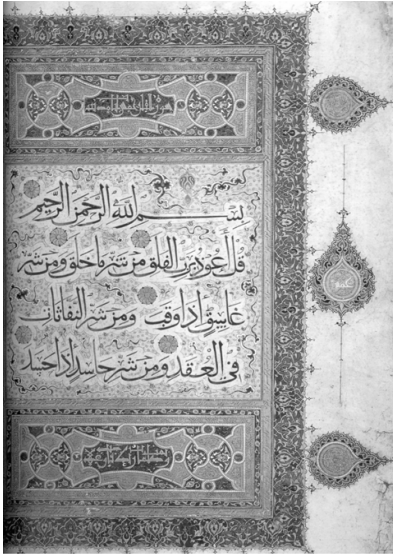
دوره مغولان^۲، اواخر قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم، یعنی از زمانی که حکام مغولی اسلام را پذیرفتند تا پایان سلطنت ایلخانیان را شامل می شود. در این دوره پیشرفت هنر در ایران وابسته به تشویق و حمایت امرا و سلاطین بوده و مکاتب هنری نیز همواره در مرکز حکومت های مقتدر و در دوران امنیت و ثبات نسبی سیاسی رشد یافته اند. در اوایل سده هشتم با سعی و همت خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۶۴۵-۷۱۸ ق.) وزیر با تدبیر غازان خان و بانی ربع رشیدی در نزدیکی تبریز، توجه بیشتری به کتاب آرایه و تذهیب شد و در نتیجه مکتب تبریز پایه ریزی شد (برزین، ۱۳۴۵، ۳۷). در میان نسخ خطی مذهب برجسته این دوره چندین قرآن موجود است که بدستور اولجایتو خدابنده و بعضی نیز به دستور او و وزیرانش رشیدالدین و سعدالدین نوشته شده است (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۴۴). صفحه افتتاحیه قرآن کریم چون خارج از محدوده متن شریف خود قرآن است، هنرمند در این محدوده می توانسته راحت تر باشد. نقاط اوجی که بهترین تذهیبات بوده در قرون هفتم و هشتم تا سیزدهم هجری در صفحات افتتاح قرآن انجام می شده و این جنبه خاص از این هنر در سرتاسر شرق عالم اسلام بی بدیل بوده است. از آنچه به دست ما رسیده است می توان چنین استنباط کرد که هنرمندان قدیمی برای این صفحات هیچ نگاره ای را بجز تذهیب، آنچنان پرمحتوا نمی یافتند که با استنساخ و تذهیب خود متن قابل قیاس باشد (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۱۵).

۳-۳-۱. ویژگی آرایه ها در این دوره

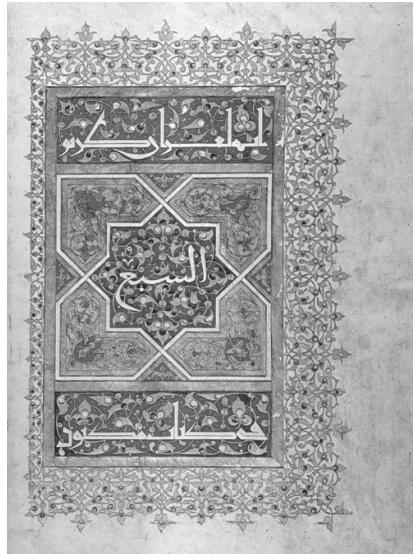
۱) از ویژگی های تذهیب قرآن در این دوره استفاده از اشکال هشت گوش و ستاره دوازده پر بصورت مرکب یا مجزای از یکدیگر در سرلوح ها و نیز ستاره های آبی رنگ و گل های کوچک برای تزیین است. سر سوره ها نسبتاً پهن و با خط کوفی روی زمینه لاجورد با شاخ و برگ درشت نقش شده است. در حواشی قرآن نیز گاهی نقش تزیینی از طرح های اسلیمی دیده می شود.

۲) تزیینات دوره مغول به لحاظ طرح و رنگ آمیزی چشمگیر است (تصویر ۳ و ۴). سرلوح های قرآن ها در این دوره گاهی دارای

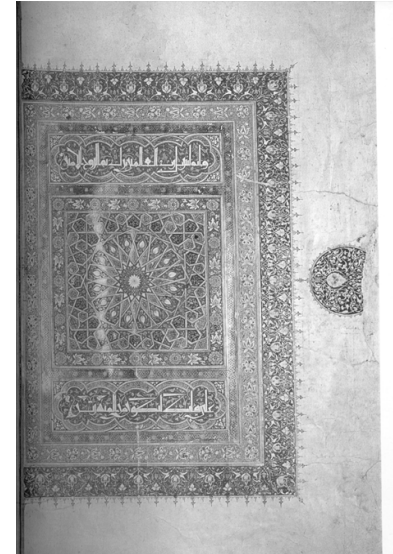
- نوارهای کتیبه ای بود و یا اینکه زمینه های مستطیلی حاوی آیات قرآنی با حروف درشت در یک زمینه تزیینی و یا غیر تزیینی در بالا و پایین، آن را مرزبندی می کرد (شولتس، ۱۹۱۴، تصویر ۸۹).
- ۳) از ویژگی های جدید دوره مغول ظهور صفحه ای بنام سفارش دهنده کتاب بود. این اطلاعات غالباً درون یک شمسه چند شرفه ای از نوع قدیم گنجانده می شد. این طرح های شمسه ای در مورد سایر کتیبه ها هم بکار می رفت. این شمسه و یا انواع شکل های دیگر تزیینی آن، از این زمان به بعد، از خصوصیات تذهیب در کتاب آرایه ایرانی گردید (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۵۰).
- ۴) اسلوب و شیوه دیگر دوره مغول، طراحی تذهیب ها به گونه نگاره بود. حواشی درشت اسلیمی سرلوح ها در نگاره ها به گونه چارچوب ظاهر شد (بلوشه، ۱۹۲۹، تصویر xB). اگر چه عادت و آداب حاشیه بندی نگاره ها با حواشی مذهب از اوایل دوره سلجوقی شروع شد، ولی در دوره مغول با افزایش نگاره ها در کتاب ها، مؤلفه های تذهیب در نقاشی های نگاره ای افزایش یافت. عالی ترین نقش های تزیینی، اسلیمی بود. این طرح چندان کامل و بلیغ بود که در ادوار بعدی هم بی بدیل ماند.
- ۵) ویژگی و خصوصیت مهم و بدیع دیگر گره در هم تافته بود- شیوه ای که در سرلوح ها بکار می رفت- و نیز بخشی از یک گلدسته بود که روی برگ های نخل حاشیه ای را شکل می داد (هرتسفلد، ۱۹۱۰، ج ۳، ۳۶). در این دوره حواشی متداخل با پیچیدگی چشمگیری ادامه داشت.
- ۶) کاربرد رنگ در تذهیب های مغولی تحرکی تازه یافت و علاوه بر رنگ طلا از رنگ های دیگر همچون آبی، قرمز، سبز و نارنجی نیز استفاده شده و رنگ آبی در کنار قرمز تند و تا حدودی رنگ سبز کاربردی عمومی داشت. رنگ گزینی طلایی، آبی و سبز در قرآن های اولجایتو تا اندازه ای تند و شدید بود. غالباً رنگ آبی روشن و تیره با هم بکار می رفت.
- ۷) معمولاً قرآن های اولجایتو در هر صفحه ۵ سطر داشت و اگر

تصویر ۷- افتتاحیه مصحف خواند برکه (مادر سلطان شعبان)، به خط محقق با سرلوحهٔ سوره به خط کوفی تزئینی مشرقی. این مصحف را سلطان شعبان برای مدرسه مادرش به سال ۷۶۹ ق. وقف کرده است. ماخذ: (قاهره، کتابخانه ملی، شماره ۶)

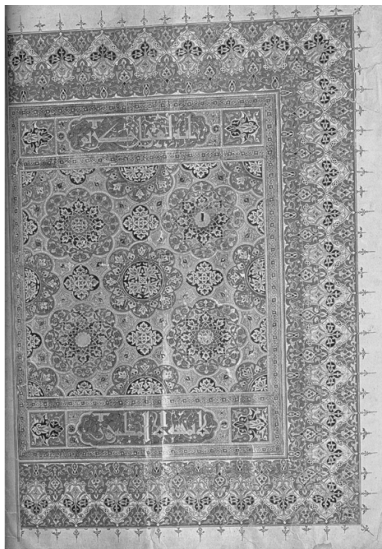

تصویر ۶- افتتاحیه مصحف کریم جزء نهم، تزئینات به سبک مملوکی، قرن هشتم هجری، مصر. این مصحف را سلطان مملوک فرج بن برقوق وقف کرده است. ماخذ: (لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره ۸۴۸ OF)

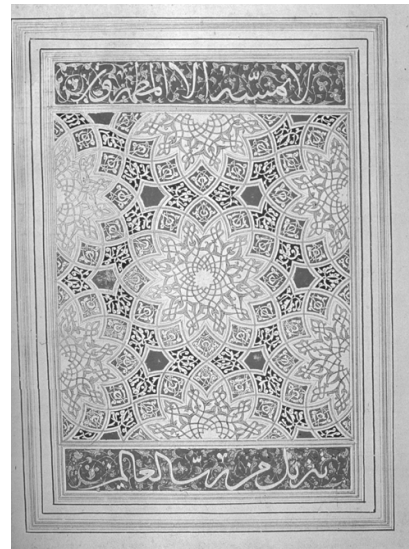

تصویر ۵- افتتاحیه از مصحف کتابت و تذهیب شده برای ارغوان شاه اشرفی، قرن هشتم هجری، سبک مملوکی قاهره. از قسمت اخیر عنوان سفارش دهنده معلوم می شود که وی از مقامات سلطان شعبان (حکومت ۷۶۶-۷۷۸) بوده است.

ماخذ: (اتینگهاوزن، ۱۹۳۵)

تصویر ۹- افتتاحیه مصحف با تزئینات تیموری و به خط ریحانی، سرلوحه به خط کوفی تزئینی، کتابت ابراهیم سلطان بن شاه رخ بن تیمور، ۸۲۷ ق. ماخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۱۴)

تصویر ۸- مصحف به خط محقق، با سرلوحهٔ سوره به خط کوفی تزئینی مشرقی، تذهیب به شیوه مملوکی، قرن هشتم هجری، احتمالاً مصر. ماخذ: (لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره ۱۰۰۹ OF)

هنرمندان دورهٔ ممالیک، چنان که در تصاویر ۶ و ۷ دیده می شود، به کرات آنها را در هم آمیختند. از منظر فکری در تزئینات، هم تک صفحه لازم است و هم دو صفحهٔ متقاون؛ تک صفحه یک عالم صغیر منفرد تصویر می کند؛ در حالی که دو صفحه با هم، تصویری از نظام هماهنگ عالم و ادغام عالم صغیر در آن نظام هماهنگ است (تیتوس، ۱۹۷۲، ۲۰۶). یکی از جنبه های فرعی تر تذهیب در دورهٔ مورد بحث، کثرت تنوعی است که گاه در یک نسخهٔ واحد، چه در سرلوحهٔ سوره و چه در تزئین های حاشیه، دیده می شود. اگر وجوه خاصی از تذهیب تعمداً یکنواخت است، تنوع تذهیب نیز مجاز و بلکه لازم است (لینگز، ۱۲۷۷، ۱۱۸) (تصویر ۸).

زمینه های مستطیلی (کتیبه ای) در بالا و پایین صفحه افزوده می شد، تعداد سطرها به ۳ کاهش می یافت. نوع خط، نسخ و یا یکی از اشکال مهم آن بود. انواع گوناگون اسلیمی ها و یا برگ های نخل و یا نقش سه نقطه، معمولاً فضاهای بین سطور را پر می کرد (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۵۲). بهره گیری از اشکال هندسی، که مانند قطعات تار عنکبوت است، مشخصهٔ ویژهٔ صفحات افتتاحیه چه در مصحف های مملوکی و چه مغولی است؛ مصداق بارز این مطلب در تصویر ۵ دیده می شود. ظاهراً هنرمند ایلخانی به طور کلی انعکاس و "پژواک" را بر واسطه های مستقیم و پویاتری که همان تأثیر را ایجاد می کند ترجیح می داده است؛ هر چند که شیوه ها منحصر به این دو نیست و

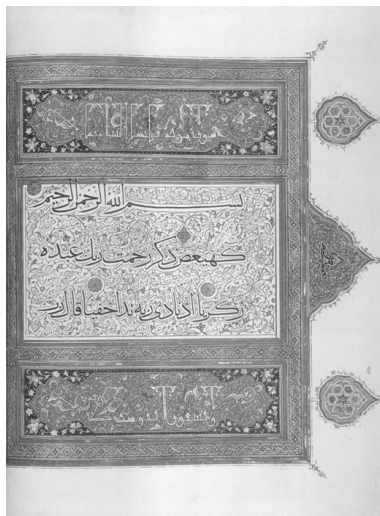
این دوره زمینه‌ها معمولاً آبی است. طرح‌های تزیینی نیز به رنگ سفید، زرد، سرخ، آبی و سبز است.

(۲) از ویژگی‌های تذهیب این دوره، ظرافت و ملاحظه طراحی سرلوح هم‌تراز با خط نستعلیق جدید و پخته‌ای است که بجای خط نسخ نشسته است. همین‌طور ترنج‌های سنجیده و پخته در جلد آرایه این دوره ظاهر شده است. اسلیمی‌ها در تزیینات این دوره دیگر ناب و خالص نیستند. در آرایه‌های نسخه‌های این دوره تزیین حاشیه همانند اسلیمی‌های دلچسب و ستاره‌ها دلنشین است و نشان می‌دهد که عشق و شوق دوره تیموری به جزئیات دلنواز چگونه جای طرح هندسی دوره مغول را گرفته است (پوپ، ۱۳۷۷، ۲۵۷).

(۳) نوع دیگری از تذهیب که منحصراً به دوره تیموری تعلق دارد و در زمینه تذهیب سبب نوآوری‌هایی شد، در مجموعه‌ها و گلچین‌های بزرگ این دوره (که در اوایل قرن نهم هجری رونق گرفت) ظهور پیدا کرد. در این گلچین‌ها، عناوین چندین کتاب (درج شده در آن مجموعه) در نوعی چارچوب هنری تحریر شده و این فهرست عناوین و مطالب معمولاً در دو صفحه مقابل یکدیگر توزیع شده و پیش‌درآمدی برای کتاب شده است (همان، ۲۶۰).

نمونه‌های دیگری از گلچین که مؤلفه‌های دوره تیموری را دارد، در قطع کوچک و با شکل خاصی از یک صفحه، دراز و باریک دارند و متن به موازات عطف جلد که در طرف باریک آن است ادامه می‌یابد. این نوع کتاب‌ها را بیاض می‌نامیدند و براحتی در جیب قابل حمل و نقل بود و معمولاً برای جنگ‌های ادبی و شعر بکار می‌رفت و حواشی آن دارای تزیین خاصی بود (بینیون، ۱۳۷۸، ۷۵).

(۴) در دوره تیموری برای نخستین بار از انواع کاغذها استفاده شد. بهره‌گیری از کاغذ رنگی و زرافشان ادامه یافت و رواج عمومی پیدا کرد. همچون اشعار عطار که در سال ۸۴۱ هجری برای شاهرخ نگاشته شده و در موزه تویقایی سرای روی کاغذ زرافشان با انواع رنگ‌ها کتابت شده است (آقاوغلو، ۱۹۳۵، تصویر I).

تصویر ۱۱- مصحف به خط ریحانی، عنوان سوره به خط رقعی، با تذهیب صفوی، قرن دهم هجری، هند. ماخذ: (لندن، کتابخانه بریتانیا، شماره 02.11544)

۳-۴. آرایه‌ها و تذهیب در دوره چهارم:

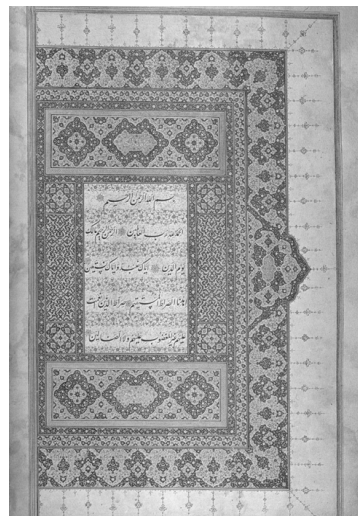
دوره تیموریان

با ظهور تیمور، سبک تازه‌ای از تذهیب کتاب در صحنه ظاهر شد. دوره تیموری (۷۷۱-۹۱۱ ق.) از دوره‌های بسیار مهم و پر رونق در هنر تذهیب است. سلاطین تیموری همه مشوق هنر کتاب آرایه بوده‌اند که بزرگترین آنها بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ بوده است. سبک تذهیب تیموری کاملاً با هنرهای دیگر این دوره همخوانی و مطابقت دارد، اگر چه تذهیب نسبت به نگارگری در انزوا بوده و کمتر مشاهده می‌شود که تذهیبی به هنرمندی نسبت داده شود؛ و به همین جهت تذهیب‌های رقم‌دار، بسیار نادر و کمیاب است. قرآن‌های این دوره بویژه آنها که برای شاهرخ و بایسنقر فراهم شده، در زمره زیباترین تذهیب‌کاری‌هاست. از آخر قرن هفتم هجری نگارگران ایرانی برای تذهیب کتاب‌های شعر و سایر آثاری که از تصویر می‌آکنند، هنر تذهیب خاص خود را پدید آوردند. این شیوه جدید طی قرن نهم تحت تأثیر تیموریان به تدریج جانشین شیوه مغولی تذهیب قرآن در عراق و ایران، و تا حدودی در ترکیه شد؛ و شیوه مملوکی در مصر و سوریه تا وقتی که عثمانیان آن ممالک را در ۹۲۳ هجری تصرف کردند، همچنان برقرار بود. نکته بسیار معمول و هم بسیار مهم، لطافت و ملاحظه تأثیر خط کوفی تزیینی مشرقی در سرلوحه سوره‌هاست (تصویر ۹).

این شیوه به شیوه ماقبل خود بسیار کمتر مرتبط است تا به شیوه مابعد خود (همان، ۱۷۱). از تذهیب کاری دوره تیموری چند کتاب مختلف موجود است. در یکی از آنها تزیینات به رنگ طلایی و دور آن به رنگ سیاه کشیده شده و در دیگری طرح تزیینی به رنگ طلایی با زمینه سرمه‌ای یا آبی پررنگ است (دیاماند، ۱۳۶۶، ۸۲).

۳-۴-۱. ویژگی آرایه‌ها در این دوره

(۱) از ویژگی رنگ‌های بکار رفته در تذهیب این دوره می‌توان گفت طلا و لاجورد یکی از عوامل اصلی کار تذهیب‌کاران بوده و در همه حال برای تذهیب کتاب قرآن از آنها استفاده می‌شده است. در تذهیب‌های

تصویر ۱۰- مصحف به خط نستعلیق و با سرلوحه سوره به خط رقعی، کتابت شاه محمود نیشابوری (خطاط محبوب شاه طهماسب صفوی)، ۹۴۵ ق. احتمالاً در تبریز. ماخذ: (استانبول، کتابخانه توپ قابی سرا، شماره HS. ۲۵)

۳-۵. آرایه‌ها و تذهیب در دوره پنجم : دوره صفویان

سبک صفوی در پایان قرن نهم هجری شروع شد و در خلال قرن دهم هجری به اوج هنری خود رسید و تا نیمه اول سده یازدهم ادامه داشت. نسخه شاهنامه شاه تهماسبی (هوتون) نمونه عالی تذهیب این دوره است. همینطور نسخه ای از شاهنامه با تاریخ ۱۰۰۱ هجری (یعنی ۵ سال پس از به تخت نشستن شاه عباس اول) موجود در کتابخانه دانشگاه تهران (دانش پژوه، ۱۳۳۸، ج ۸، ۳۵). با مجالس و تذهیب‌ها و تشعیرهای زیبا، نمایانگر هنر و توجه به مذهب آن عصر به زیبایی است. در دوره صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ ق.) سبک سرفصل‌نگاری دوره تیموری ادامه یافت و در درون ترنج‌ها و یا در بالا همراه با نواری از اسلیمی‌ها قرار گرفت. قرآن‌ها غالباً طوری کتابت می‌شدند که خطوط بالا، وسط و پایین نسبت به خطوط دیگر درشت تر بوده و بعضی اوقات هم با رنگ‌های مختلف مثلاً طلایی و در تقابل با آبی نوشته می‌شد. شیوه کتابت متن دوره تیموری در قاب بندها بطور مورب بین زوایای تزئین یافته ادامه پیدا کرد (تصاویر ۱۰۱ و ۱۱۱). کتاب‌های قرن‌های دهم و یازدهم در بسیاری از موارد با یک سلسله صفحات مزین به ستاره، شمس، ترنج و آویز و بیشتر به رنگ‌های آبی و زرد آغاز می‌شدند (تیتلی، بی تا، ۲۰). در عصر صفویه، برگ‌های سرلوحه‌ها غالباً نقش مایه‌های مدور یا ستاره‌ای شکل را در بر می‌گرفتند که تقریباً تمام صفحه را پر می‌کردند. نسخ خطی این دوره عموماً با چندین صفحه تذهیب شده آغاز می‌شدند.

۳-۵-۱. ویژگی آرایه‌ها در این دوره

۱) چشمگیرترین ویژگی سبک جدید صفوی، ترجیح و بکار بردن اسلیمی‌ها و قندیل‌های ابر است. در این زمان نقوش هندسی از سرلوح‌ها رخت بر بست و اسلیمی‌ها با قارچ‌گونه‌ها و یا با برگ‌های ریز پیچیده در خطوطی ظریف و جذاب، شاخ و برگ می‌یافت و شکل آن ابرگونه می‌شد و حکایت از پیچیدگی و پختگی هنری داشت. نسخه‌های دوره صفوی معمولاً با یک رشته از صفحات تزئین یافته آغاز می‌شود. در ابتدا عموماً یک شمس با طرح ستاره است و یا در دو صفحه مقابل هم، دو شمس با طرح ستاره نقش خورده است. در درون این شمس نام پادشاهی که این نسخه برای او تحریر شده یا عنوان کتاب و یا فهرست مطالب درج شده است (لینگز، ۱۳۷۷، ج ۲، ۲۶۰).

دو صفحه بعدی که در آن متن کتاب شروع می‌شد، در واقع تداوم طرح نسخه‌های تیموری بود. در وسط، یک یا دو ستون از متن در مقابل یک زمینه تزئینی قرار می‌گرفت. در هر طرف زمینه‌های قائم‌باریکی و در بالا زمینه‌های افقی پدید می‌آمد و در سه جانب بیرونی همیشه یک حاشیه پهن موجود بود. حواشی عموماً با اسلیمی‌ها پر می‌شد. در بین خطوط شرفه‌ای آبی حاشیه‌ای، طرح‌های گیاهی، قندیل‌های ابری، اسلیمی‌ها و یا ترنج‌ها چه برنگ آبی و چه برنگ طلایی افزوده شده است (موریتس، ۱۹۰۵، تصویر ۹۲).

۲) از ویژگی‌های سبک صفوی، طراحی نوع خاصی از حاشیه بود. این

طراحی غالباً با رنگ طلایی اجرا می‌شد و در نمونه‌های کامل آن دو رنگ طلایی و قره‌ای بکار می‌رفت. این طراحی کل صفحه را در بر می‌گرفت ولی حاشیه داخلی باریک‌تر بود (دیاماند، ۱۳۶۶، ۸۴). حال و هوای نقاشی صحنه‌های حیوانات با رنگ طلایی در تزئین کتاب در قرن نهم شروع شد و سبک اینها از گروهی نقاشی منسوب به یکی از مکاتب قرن نهم ماوراءالنهر منبعت می‌شد.

۳) از ویژگی‌های شاخص دوره صفوی، تیره شدن ته رنگ آبی و افزایش چشمگیر کاربرد اقسام رنگ سرخ و سایر رنگ‌هایی است که تا آن زمان رنگ‌های "فرعی" محسوب می‌شد، اغلب با جلوه‌ای پرشکوه و در عین حال تا حدودی سرزنده و با نشاط. اما ترکیب کمابیش برگزیده و خاص آبی و طلا را بعضی هنرمندان کماکان ترجیح می‌دادند (لینگز، ۱۳۷۷، ۱۸۹). در این دوره رنگ‌های آمیخته ترجیح داده می‌شد: آبی روشن سبز روشن، گل‌سرخ، ارغوانی، قهوه‌ای متمایل به زرد؛ رنگ‌هایی که فاقد قوت رنگ‌های خالص نگاره‌های دوره کهن بود.

۴) تیموریان از عناصر هندسی کمتر استفاده می‌کردند و برای ترنج هم اهمیتی قائل نبوده کم‌کم آن را حذف کردند. اما ترنج‌های کوچک رو به بیرون هنوز غالباً ویژگی شاخص نزدیک‌ترین اسلیمی به حاشیه و شرفه‌های پرتو ماندنی بود که از این ترنج‌ها یا از لبه خود قاب بیرون می‌زد. در این دوره دیگر هیچ معادل واقعی برای صفحات پر از تذهیب مصحف‌های مملوکی و مغولی یافت نمی‌شود؛ گاهی هر دو جلوه تکثیر و غنا در تصویر افتتاحیه مصحف با دو شمس بزرگ در این دو صفحه مقابل به هم، با آیه‌ای از قرآن در وسط هر یک یا بدون آن ایجاد شده است.

این ویژگی‌های هادی قرن‌های بعد به طرز اصولی قوام نیافت. تغییرات عمدتاً در حیطه رنگ روی داد، و توزیع رنگ پیچیده تر شد. گل‌ها و برگ‌ها در اسلیمی‌ها طبیعت‌گراتر شد (همان).

۳-۵-۲. آرایه‌ها و تذهیب در دوره‌های افشاری و زندی، قاجاری

سبک تذهیب دوره صفوی پس از سقوط این سلسله ادامه یافت و ویژگی‌های جدیدی بدان افزوده نشد^۳. در سده دهم و نیمه اول سده یازدهم، دوران اوج و تعالی تذهیب در ایران بود؛ اما از نیمه دوم سده یازدهم تا پایان عهد صفوی، تذهیب سیر نزولی یافت. بحران‌های ناشی از سقوط صفویه (۱۱۳۵ ق.) و آشوب عهد افشار و اوایل عهد زندیه فرصت تعالی و رشد را به تذهیب نداد؛ تزئینات کتب خطی در این دوران در مقایسه با آثار صفوی یا سلسله‌های بعد از آن یعنی قاجار کمتر و از نظر کیفیت در سطح پایین‌تری قرار دارد. رنگ آمیزی‌ها کم رنگ و بی‌کیفیت و ترکیب بندی‌ها ناقص و بی مهارت ترسیم شده است (سودآور، ۱۳۸۰، ۳۸۱). در اواسط قرن دوازدهم و نیمه اول قرن سیزدهم مکتب شیراز (یا زندی قاجاری) به پختگی لازم رسید. بهترین حاشیه‌های گل و بوته‌های رنگین متعلق به همین دوران است (همایونفرخ، ۱۳۵۴، ۲۵۲). در این مکتب، اوج ظرافت هنری در تذهیب به کار رفت به گونه‌ای که تذهیب‌های این دوره کاملاً از دوره‌های پیش مجزا و مشخص هستند و با سبک شیراز چندان قرابتی ندارند و برخی

معدود در نیمه دوم سده سیزدهم، بیشتر نسخه های خطی فاقد آرایه و حتی بدون خط خوش و جدول اندازی بودند. البته بطور قطع ورود صنعت چاپ سربی و چاپ سنگی به ایران بی تأثیر در این افول نبوده است. همگام با زوال تذهیب در نسخه های خطی، این هنر به شیوه ای دیگر تا حدود هفتاد سال دیگر به حیات خود ادامه داد و آن تهیه نسخه های تذهیب دار قباله ها و نکاح نامه های ازدواج بود. اگر چه بیشتر این آثار دارای ارزش والا نبودند اما از تذهیب این قباله ها می توان پایگاه اجتماعی صاحب آن را دریافت (آغداشلو، ۱۳۵۶، ۶۴۴).

از آنها مایه شگفتی است. نمونه عالی این تذهیب بویژه در عهد فتحعلی شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق.) بوجود آمد. تذهیب مطالع الانوار تألیف محمدباقر شفتی سپاهانی (دانش پژوه، ۱۳۳۸، ج ۵، ۲۰۴۸) با حواشی تشعیر شده با طرح حیوانات و پرندگان و غیره و پنج گنج نظامی گنجوی- موجود در کتابخانه دانشگاه تهران- با ۵ سرلوح بسیار زیبا و تشعیرهای گوناگون (همان، ج ۱۰، ۱۸۴۹) نمونه هایی از آرایه ها در این دوره هاست. پس از فتحعلیشاه اگر چه هنرهای کتاب سازی به وجوهی از شکوفایی رسید و خوش نویسی های این زمان از نظر کیفیت و کمیت شگفت انگیز بود (سودآور، ۱۳۸۰، ۲۹۴)، اما هنر تذهیب رفته رفته رو به افول نهاد به گونه ای که بجز نمونه های

نتیجه

پختگی هنری دارد. ظهور ترکیب رنگ ها بصورت آمیخته و در نتیجه سرزنده و با نشاط، تغییرات در محدوده رنگ و توزیع پیچیده تر رنگ ها و طبیعت گراتر شده گل ها و برگ های اسلیمی همه حکایت از آن دارد که تذهیب در این دوره به اوج هنری خود رسیده است.

در قرن های دوازدهم و سیزدهم (افشاریان، زندیان و قاجاریان)، تداوم سبک تذهیب، نخست با سیر نزولی و حرکت کُند همراه شد؛ هرچند در نیمه اول قرن ۱۳ هجری اوج ظرافت هنری در آن (تذهیب) به کار رفت و سپس در نیمه دوم قرن ۱۳ این هنر رفته رفته رو به افول نهاد و کم کم بیشتر نسخه های خطی فاقد آرایه و تذهیب شد. قطعاً ورود صنعت چاپ به ایران در این افول بی تأثیر نبوده است. بررسی آثار تذهیب شده در دوره های گذشته دلالت بر تأثیر فراوان هنر تذهیب ایران در دیگر کشورها بویژه هند و ترکیه عثمانی دارد. مهاجرت دانشمندان و هنرمندان ایرانی به دیار هند که از قرن پنجم هجری آغاز شده بود و در قرن هفتم و هشتم هجری رشد پیدا کرده و مقارن با حکومت صفویان (قرن دهم) رشد بیشتر یافته است. حضور این هنرمندان و دانشمندان در دربار سلاطین هندی (از غزنویان تا گورکانیان) همه اینها از عوامل دخیل در بنیانگذاری مکتب نقاشی ایران و هند و تکامل آن توسط ایرانیان و بجای گذاردن آثار بزرگی از آنان می باشد. رشد و تکامل مکتب هنری در آسیای صغیر و در میان عثمانی ها از قرن ۹ هجری تحت تأثیر مذهبان و هنرمندان ایرانی بود. از جمله هدایایی که عموماً در قرن ۹ هجری از طرف شاهزادگان تیمور به سلاطین عثمانی فرستاده می شد، نسخه های خطی نفیس بود. در میان هنرمندانی که حدود سال ۱۵۱۵ میلادی در کانون کتاب آرایه دیوانی سلطان سلیم اول در استانبول گرد آمده بودند، تعداد زیادی از خوشنویسان و مذهبان و مجلدان ایرانی بودند که به آسیای صغیر مهاجرت کرده بودند.

با توجه به پیشینه ایرانیان دوره ساسانی در کتاب آرایه طبعاً هنر تزئین کتاب پس از رواج اسلام نخست توسط ایرانیان در خدمت آثار دانشمندان اسلامی و متون دینی بویژه قرآن کریم قرار گرفت. تجلی و ظهور این هنر در متون دینی و قرآن بصورت تذهیب بود. در بررسی نسخ خطی و قرآن های خطی با نگارش های تاریخی مختلف می توان مراحل مختلفی از تغییر و تحول و تکامل هنر تذهیب را مشاهده نمود. در مجموع باید گفت اگر چه تذهیب در دوره های مختلف تاریخی فراز و نشیب هایی داشته لکن این هنر سیر تکاملی را پیموده است؛ و بدون شک این تکامل را می توان در جنبه های مختلفی از جمله: تنوع طرح ها و ظرافت و پرکاری آنها، تعدد رنگ ها و زیبایی و دلربایی های آنها دانست. در بررسی کلی تذهیب در دوره های مختلف، مسیر کلی این تکامل را می توان چنین ترسیم نمود:

۱. تذهیب در قرون اولیه (قرن سوم و چهارم هجری) با طرح های ساده و بی پیرایه و با رنگ های محدود بوده است.
۲. در قرن های پنجم و ششم هجری (سلجوقیان)، مذهبان بیشتر به آراستن قرآن کریم پرداختند و قرآن های تذهیب دار حتماً دارای سرلوح هستند. در این دوره تذهیب زرین و طلاافشان در قرآن راه یافته و خط نسخ در کتابت رواج یافته است.
۳. در قرن های هفتم و هشتم هجری (مغولان و ایلخانیان). تزئینات به لحاظ طرح هندسی و رنگ آمیزی چشمگیر شده اند، شکل های تزئینی دیگری همانند شمسه و اسلیمی ظاهر شده و ترکیب رنگ ها متنوع شده است.
۴. در قرن های هشتم و نهم هجری (تیموریان)، طرح های تزئینی به ویژه طرح های اسلیمی در حاشیه ها با ظرافت و ملاحظت بیشتر و طرح هایی با جزئیات دلنواز ادامه یافته است.
۵. در قرن های دهم و یازدهم (صفویان)، نقاشی و تذهیب و خوشنویسی به نحو بارزی در خدمت کتاب آرایه قرار گرفت. طرح های تذهیب با خطوط ظریف و جذابش حکایت از پیچیدگی و

پی‌نوشت‌ها:

۱. پروفیسور کرلکو معتقد است که قدیم‌ترین نسخه خطی کاغذی عربی کتاب "غریب‌الحدیث" ابوعبید القاسم بن سلام در کتابخانه دانشگاه لیدن است. این کتاب دارای تاریخ ۲۵۲ ق. است [دخویه. غریب‌الحدیث ابوعبید و نسخه خطی آن، صص ۷۸۱-۷۸۶]؛ کتاب "مسائل امام احمد بن حنبل" با کتابت سال ۲۶۶ ق. نیز در مکتبه الاسد دمشقی نگهداری می‌شود.
۲. تاریخ مغولان و ایلخانیان در ایران (۶۱۶-۷۵۶ ق.) است و مسلمان شدن مغولان در ایران با به قدرت رسیدن غازان خان در سال ۶۹۴ ق. صورت قطعی بخود گرفت. [جعفریان، رسول. تاریخ اسلام و دولتهای مسلمان. ص ۱۴۲].
۳. با توجه به اینکه تذهیب ایرانی پس از دوره صفویان تا اواخر عهد قاجاریان دارای سبک جدیدی نشد و فقط در دوره‌هایی به تنوع و زیبایی آن افزوده شد بدین لحاظ این دوران بعنوان یک دوره مستقل بررسی نشده و ادامه سبک تذهیب دوره صفوی تلقی شده است. تاریخ افشاریان (۱۱۴۸-۱۲۱۸ ق.)؛ تاریخ زندیان (۱۱۶۳-۱۲۰۹)؛ تاریخ قاجاریان (۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق.) می‌باشد.

فهرست منابع:

- آربری، آرتورجان (۱۳۶۶)، میراث ایران، تالیف سیزده تن از خاورشناسان زیر نظر آرتور جان آربری، ترجمه احمد بیرشک، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران. آغداشلو، آیدین (۱۳۵۶) "قباله‌های نکاح"، راهنمای کتاب، س ۲۰، ش ۸-۱۰، صص ۶۴۳-۶۴۹.
- آقاوغلو (۱۹۳۵ م)، صحافی ایران در سده پانزدهم، آن آرپور.
- اتینگهاوزن (۱۹۳۵ م)، قرآن رقم دار و تاریخدار دوره سلجوقی، بولتن انستیتوی آمریکایی هنر و باستانشناسی ایران، شماره ۴.
- برزین، پروین (۱۳۴۵) نگاهی به تاریخچه تذهیب، هنر و مردم، دوره ۵، ش ۴۹. صص ۳۷-۴۵.
- بلوشه، ادگار (۱۹۲۹ م) نقاشی اسلامی در قرون ۱۲-۱۷ میلادی.
- بلوشه، ادگار (۲۰-۱۹۱۴ م). نگاره‌های نسخ شرقی، پاریس.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳)، کتابشناسی نسخه‌های خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، انجمن آثار ملی، تهران.
- بینیون، لارنس (۱۳۷۸)، سیر تاریخ نقاشی ایران، ترجمه محمد ایرانمیش، امیرکبیر، تهران.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۷۷)، سیر و صور نقاشی ایران، زیر نظر آرتور آپهام پوپ، ترجمه یعقوب آژند، مولی، تهران.
- تیتلی، ن. م. (بی تا)، کتاب و کتابت در جهان اسلام: از کتاب پنج هزار سال هنر کتاب و کتابت، ترجمه کلود کرباسی، موزه‌ها، شماره ۲.
- دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۳۸)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، مجلدات ۵ و ۸ و ۱۰، تهران.
- دیاماند، م. س. (۱۳۶۶)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- ساکسیسیان (۱۹۲۹ م)، نگارگری ایران از سده دوازده تا هجده، بروکسل - پاریس.
- سودآور، ابوالعلا (۱۳۸۰)، هنر دربارهای ایران، مترجم ناهید محمدشمیرانی، سازمان چاپ رنگین کمان، تهران.
- شولتس (۱۹۱۴ م)، Islamische Miniaturmalerei Die persisch، لایپزیک، جلد ۲.
- فرانکلین (۱۷۹۰ م)، مشاهدات سفر بنگال تا ایران، لندن.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۵۴)، شاهکارهای هنری شگفت‌انگیزی از قرن پنجم هجری و سرگذشت حیرت آور آن، هنر و مردم، ش ۱۵۷، صص ۴۵-۵۸.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، گروس، تهران.
- مجرد تاکستانی، اردشیر (۱۳۸۶)، شیوه تذهیب، سروش، چاپ ششم، تهران.
- منشی قمی، قاضی میراحمد (۱۳۵۲)، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- موریتس (۱۹۰۵ م)، کتیبه شناسی عربی، قاهره، انتشارات کتابخانه خدیو مصر.
- موریتس (۱۹۲۷ م)، دایرة المعارف اسلام [Encyclopaedia of Islam].
- هرتسفلد، ارنست (۱۹۱۰ م)، تکامل هنر اسلامی در قصر مشتی، Der Islam جلد ۱.
- همایونفرخ، رکن‌الدین (۱۳۵۴)، هنر کتاب‌سازی در ایران، راهنمای کتاب.

Wychoff. F. (1893), "Die ornamente eines alt Christ lichen Codex der Hofbiblidthek", kunsthistorischen Summ lungen des

Allerhochsten kai- serhauses, vol 14.

Titus Burckhardt, 1972, Moorish culture in spain, London.